Türk Kültürü Sanatı ve Edebiyatında Hadisler

Sempozyum Tebliğler Kitabı

24-26 Kasım 2021

CİLT I

Türk Kültürü, Sanatı ve Edebiyatında Hadisler
Sempozyum Tebliğler Kitabı

ISBN
978-605-85696-8-3

Bu kitap, Meridyen Destek Derneği tarafından T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı desteğiyle 24-26 Kasım 2021 tarihlerinde düzenlenen "Türk Kültürü, Sanatı ve Edebiyatında Hadisler" başlıklı sempozyumda sunulan tebliğlerin derlenmesiyle oluşturulmuştur.
Tebliğlerin içeriğinden yazarları sorumludur.

© Meridyen Destek Derneği | Temmuz 2022 - İstanbul

İletişim:
Altunizade Mah. Mahir İz Cad. No: 26 Kat: 3 34662 Üsküdar / İstanbul
www.meridyendernegi.org – meridyen@meridyendernegi.org

Düzelti: Zeynep Ekici
Son Okuma: Melek Yalvaç
Kitap Tasarımı: Yunus Emre Kaya

Baskı ve Cilt: Seçil Ofset
100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No:77 Bağcılar-İstanbul
Tel: 0212 629 06 15
Matbaa Sertifika No: 44903

HADİSTEN KÜLTÜREL NORMA: RİVAYET-TASAVVUF-KÜLTÜR

*Fatih Bayram**

Giriş

İnsanlığa yeni bir anlam dünyası sunmayı hedefleyen tüm dinlerin, akımların ve dünya görüşlerinin dil vasıtasıyla varlık-bilgi-değer tasavvurlarından müteşekkil teorik zemin üzerinde yeni bir zihniyet inşa ettikleri görülür. Bu teorik zemin zaman içerisinde hukuk, siyaset, ekonomi, sosyal hayat ve toplumsal ilişkiler gibi pratik yaşam alanlarında kendisini göstermeye başlar.[1] Sonuçta da insanoğlunun yeryüzünde hayata geçirdiği en büyük organizasyon olan medeniyete dönüşür. O da insandaki akıl, fikir ve duyguların karşılığı olan "ilim-irfan, fikir-felsefe, sanat-bediiyyat ve teşkilat-idareden müteşekkil sütunlar"[2] üzerinde varlığını devam ettirir. Vücuda gelen medeniyetin muhtelif coğrafyalarında temel dinamikleri aynı kalmak üzere tezahür eden farklı görünümleri ise kültüre

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, fbayrambursa@gmail.com , orcid.org/ 0000-0001-7745-0964

1 Bilgi için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Alternatif Paradigmalar* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 20-21. Ayrıca geleneksel ve modern zihniyet yapıları, farkları ve yaşanan değişim hakkında bkz. Etyen Mahcupyan, *Zihniyet Yapıları ve Değişim* (İstanbul: Patika Yayınları, 2000).

2 Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 201.

karşılık gelmektedir. Neticede kültür üzerine çok şey söylenip yazılsa da onun bir insan ürünü olduğunda, tüm yönleriyle bir coğrafyayı ve insanını aksettirdiğinde ihtilâf yoktur.[3]

Kültürün mezkûr yapısı doğal olarak onu teşekkül ettiren insanın dünyaya, eşyaya, hâsılı tüm varlığa nasıl bakıp algıladığını yani teorik zeminini varlık-bilgi-değer üçlüsünün oluşturduğu hangi dünya görüşüyle ya da zihniyet yapısıyla hayatını idame ettirdiği, bu yapının arka planında nelerin bulunduğu ve nasıl inşa edildiği hususlarını meselenin esası haline getirmektedir. Klasik literatüre göre ifade edecek olursak "bir şey zihinde vücut bulmadan dilde, yazıda ve âyanda nasıl vücut bulacaktır?" Yine bu bağlamda "bir şeyin zihinde vücut bulmasını temin eden unsur(lar) ne(ler)dir?"

Bu noktada birçok faktör etkili olmakla beraber bunlar içerisinde "inanç" ya da "din" her zaman ve zeminde öncelikli ve vazgeçilmez bir konumdadır. Zaten kültür ve medeniyetleri geliştirip ortaya koyan insanların, benimsedikleri inanç sisteminden bağımsız olmadıkları tarihin şahitlik ettiği bir hakikattir.[4] Türk-İslâm kültürü ya da Anadolu'daki Müslüman Türk kültürü söz konusu olduğunda da ismindeki tamlamada açıkça görüldüğü üzere onun İslâm'dan ve Müslüman kimliğinden bağımsız olması mümkün değildir. Elbette bu kültürü inşa eden tek unsur İslâm ya da Müslümanlar veyahut da Türkler değildir. Türk ve Müslüman olmayan unsurların da katkısı bulunmaktadır[5] ve bu durum gayet tabiidir. Nitekim bir din olarak İslâm da ilk tebliğ edilmeye başladığında ya da Türkler gibi başka milletler tarafından benimsendiğinde mevcut bir kültürün içine doğmuş ve bir kültür birikimiyle kabul edilmiştir.[6] Bu nedenle norm olarak değilse de form olarak dahil olduğu kültürden etkilenmiş ama o kültürü hem norm hem de form olarak şekillendirip değiştirmiş ve dönüştürmüştür.

Bize göre bu aşamadaki kritik soru, özellikle İslâm Peygamberi'nin vefatından sonra geriye kalan kitap ya da kitaplardaki yani satırlardaki "dinî metinlerin" nasıl olup da bir zihniyet inşa edip pratik hayatı dönüştürücü hale gelebildiğidir. Yine bu bağlamda şu soruların cevaplanması kaçınılmaz görünmektedir: "Bir

3 Suavi Aydın, "Kültür Kavramı", *Antropoloji*, ed. Handan Üstündağ-Aydın (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 25.

4 Bkz. Yümni Sezen, *Kültür ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 76.

5 Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 201-202.

6 Çünkü insan sadece yaşanabilir bir ortama değil, aynı zamanda bir kültürün içine doğmakta, nasıl davranacağını hatta nasıl düşüneceğini ondan öğrenmektedir. Bu minvalde hiçbir davranış doğal ya da tarafsız değildir. Kültür tarafından biçimlendirildiği gibi onlara kültür içinde çeşitli anlamlar da yüklenmiştir. Aydın, "Kültür Kavramı", 26-27.

dinin kitabının varlığı o dinin kitabî yani literal yaşanmasının zorunlu sebebi midir?" ve "dinin kitâbî/literal yaşanması hayatın realitesi ile uyumlu mudur?" Hayatın pratiğine tekabül etmesi hasebiyle "din, içine doğduğu kültürle etkileşime girmeden yaşanabilir mi?" ya da "din belli noktalarda kültürel birer norma dönüşmeden hayatın tüm alanlarına ve toplumun tüm katmanlarına sirayet edebilir mi?"

Düşünce tarihimizde bu sorulara müspet cevap veren yegâne anlayış klasik selefî zihniyet olmuş, daha sonra gelen "yeni/neo selefîlik" ise "kaynaklara dönüş" iddiasıyla ancak belli oranda onunla mutabık hareket etmiştir.[7] Mezkûr sorulara müspet cevap veren kitlenin azlığı bize göre başka soruları da beraberinde getirmektedir: "Yazıdan ibaret olan bir metin dönüştürücü/şekillendirici rolünü nasıl elde etmiştir/edecektir?" ve "kültür ile din arasındaki bahis konusu etkileşim nasıl temin edilmiştir/edilecektir?" Daha spesifik ve âşina olduğumuz bir örnek üzerinden ifade edersek "tarih boyunca ve bugün camilerimizde ve evlerimizde icra ettiğimiz, tüm metinleri hadislerde yer alan 'müezzinlik' uygulaması mevcut haliyle 'niçin' ve 'nasıl' Müslüman-Türk kültürünün vazgeçilmez ve ayırt edici bir parçası haline gelmiştir?" İşte tebliğimiz bu minvaldeki sorulara cevap sadedinde "tasavvuf" ve "hadis" bağlantılı bir takım tespitler yapmakta ve bazı teklifler sunmaktadır.

Beyan ettiğimiz soruların cevabı sadedinde bizim kanaatimiz, esas itibariyle metinle hayat/realite arasına kaçınılmaz olarak "yorum/tefsir/tevil alanları"nın[8] girdiği ve bunun zorunluluk arz ettiği yönündedir. Zira bir metin olarak Kur'ân'ın yegâne ve ideal "yorum alanı" Hz. Peygamber'in rasûl ve nebî vasıflarıyla yaşadığı hayatıdır. Onun vefatı akabinde yazılı birer metin halinde bâki kalan "yorumları" yani hadisleri için ihtiyaç duyulan te'vil/tefsir alanı ise temelde "sahâbe uygulaması" olmuştur. Bu aşamaya kadar ilim ve düşünce tarihimizde esaslı herhangi bir ihtilâf söz konusu değildir. Sahâbeden sonrası ise artık yorum alanlarının kurumsallaşmaya başladığı dönemi ifade etmektedir. Böylece daha sonra zuhur edecek yapıları da mündemiç olmak üzere Hz. Peygamber'le birlikte mekân/kurum olarak "mescid" varken akabinde ona, temsilcisi "müderris" olan "medrese" ve yine temsilcisi "mürşid/şeyh" olan "tekke" eklenmiş, onlar vasıtasıyla da "dinî metin" birer hukuk/ahlâk yani kültür normuna dönüşmeye başlamıştır. Zira tüm kapsayıcılığıyla kültür ve bizâtihi hukuk/ahlâk, maddî ve mânevî

7 Bilgi için bkz. Fatih Bayram, *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru Reşid Rıza Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 152-179, 210-227.

8 Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Mahmud Erol Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I* (İstanbul: Sûfi Kitap, 2016), 213-215.

olmak üzere her iki açıdan da insanoğlunun hayatta kalma ve var olma çabasının ürünüdür.[9] Buradan hareketle tebliğimizin konusu olmak hasebiyle bizim dikkate aldığımız dinî metin "hadisler", yorum alanı da "tekke/tasavvuf" olacaktır. Çünkü bir düşünce tarzı olarak tasavvuf hem esas itibariyle Kur'ân ve hadislere istinat etmektedir[10] hem de tarihî süreç içerisinde kendisine bağlı bir kültür, sanat, bilim ve medeniyet tarzı ortaya çıkarmıştır. Meseleye vukûfiyeti olan hemen hemen bütün tarihçiler de Selçuklu ve Osmanlı gibi birçok geleneksel toplumun ilmî, dinî, ekonomik, etik, estetik ve bürokratik yaklaşımlarının arka planında tasavvuf denilen dünya görüşünün yatmakta olduğuna dikkat çekmişlerdir.[11]

Ayrıca sürecin tersine döndürülmek ya da yönünün değiştirilmek istendiği yani bir başka kültür ve medeniyetin değerlerine sahip olmanın hedeflendiği zamanlarda özellikle mevcut yorum alanlarının pasifleştirilmeye ya da bertaraf edilmeye çalışılması mezkûr yaklaşımımızı teyit eder niteliktedir. Bilhassa tevarüs ettiğimiz kültürümüzün inşa edicisi konumundaki Osmanlı'nın son dönemlerinde "İslâm'da ruhbanlık yoktur"[12] rivayetine de istinat edilerek gerçekleştirilmek istenen dönüşümün bu minvalde olduğu tarihî bir hakikattir. Böylece yorum alanları ortadan kalkmış ya da fonksiyonunu yitirmiş, neticede de metinle hayatın birbirinden ayrılması ve metnin dönüştürücü gücünü yitirmesi söz konusu olabilmiştir.[13] Bu bağlamda elimizde bulunan aynı dinî metinlerin tarihte

9 Bkz. Aydın, "Kültür Kavramı", 25-27. M. Necmeddin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 363.

10 Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 200.

11 Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 217.

12 Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *el-Merâsil*, thk. Abdülaziz İzzeddin es-Sîrvân (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1986/1406), 139. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Garibü'l-Hadis*, thk. Abdullah el-Cebûrî (Bağdat: Matbaatü'l-Âni, 1397), 1/444. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ'*, thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindâvî (b.y., el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/200), 2/466.

13 Zikrettiğimiz konu ve rivayetle bağlantılı bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 76-104. Bu bağlamda kültürün iki yönden değişime açık olduğu dikkate alınmalıdır. Hayatın dış şartlarını dönüştüren bir maddî değişim, beraberinde kültürel hayat tarzını da değiştirecek ve yeni bir dinî tutum üretecektir. Aynı şekilde insanın gerçekliğe bakışını dönüştüren bir mânevî değişim de hayat tarzını değiştirip yeni bir kültür formu üretme eğiliminde olacaktır. Christopher Dawson, "Kültür ve Din İlişkisi", çev. M. Ali Kirman, *Kültür ve Din*, ed. Mehmet Ali Kirman–Abdullah Özbolat (Adana: Karahan Kitabevi, 2019), 14. Ayrıca yukarıda bahsedilen şekilde kültürel hayatın bir alanında meydana gelen değişiklik diğer ögeleri de değişmeye zorlamaktadır. Meselâ Türkiye'de medenî kanunun kabulüyle tek eşlilik bir zorunluluk halini alınca din içerisindeki çok eşliliğin ancak zo-

vâki olan etkiyi ve dönüşümü bugün niçin gerçekleştiremediğinin tespiti adına mezkûr konuların tetkiki ayrıca ehemmiyet arz etmektedir.

Ancak dinî metni norma dönüştürme ameliyesi son tahlilde bize göre bir hedef değil, onun hayata tatbik edilmesi amacına mâtuf bir vasıta, kolaylaştırıcı bir unsur ve sonuçtur.[14] Neticede norma dönüştürme ameliyesiyle birlikte mezkûr yorum alanları üzerinden oluşturulan "dinî metin", bir zihniyetin, bir dünya görüşünün hem teorik zeminini hem de onun yansıması olan hayat pratiklerini belirleyip şekillendirmekte ve böylece kültürü inşa eden bir insan ve toplum modeli ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle mesele, hem teoriyi inşa eden unsurlar ve rivayetler hem de pratiği inşa eden unsurlar ve rivayetler olmak üzere iki boyutlu incelenmelidir.

Giriş sadedinde son bir hatırlatma yapmak istiyoruz: Tasavvuf ya da tarikat dendiğinde en objektif bakış açısıyla dahi çoğumuzun zihninde bazı menfi çağrışımlar oluşmaktadır. Yaşadığımız tarihî kesit içerisindeki tecrübelerimiz belki de bu tür çağrışımlara zemin hazırlamıştır. Zira herkesin birbirine "intisabınız nereye" diye sorabildiği bir toplumsal zeminden bugün bir tarikata intisap etmenin neredeyse toplumsal bir ayıp haline geldiği noktadayız.[15] Gelinen noktanın sebepleri ve mevcut tarikatların bu hususta sorumlulukları ise incelenmesi gereken bahsi diğerdir. Bu minvalde bizim tasavvuf ve tarikatlarla bağlantılı zikredeceğimiz hususların evvelâ en azından 100-150 yıl öncesinden geriye doğru giden ve yüzyıllara sârî bir döneme ait genel bir tasvir çalışması olduğu dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Buraya kadar ana hatlarıyla zikrettiğimiz hususları biraz daha tafsilatlı ve müstakil başlıklar halinde şu şekilde beyan edebiliriz.

runlu hallerde geçerli bir kurum olduğunu dile getiren yorumlar çoğalmaya ve geçerlilik kazanmaya başlamıştır. Suavi Aydın, "Kültür Kavramı", 34. Benzer durum devletin yönetim şeklinin değişmesiyle de yaşanmıştır. Cumhuriyet idaresiyle birlikte en ideal yönetim şeklinin bu olduğu ve ilk dört halifenin seçimle iş başına geldiği yorumları cuma hutbelerinin konusu olmuştur.

14 Onun bir kolaylaştırıcı ve vasıta olması fonksiyonunu Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) dilinden şöyle aktarabiliriz: "Halk ülfet ettiği ve itiyad edindiği bir hususu –sünnet ya da bidat olsun- terk eylemez. İmdi halk adetini terk eylemez, Allah'ın dilediği vakte kadar sürüklenip gider." Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 89-90.

15 Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 217.

1. Kültür

Kültür; bilgilerin, değerlerin, kuralların, inançların, sanatların, örf ve âdetlerin, toplumun üyesi olan insan tarafından sonradan kazanılmış olan tüm kapasite ve alışkanlıkların tamamını ifade etmektedir. İnsan eliyle meydana gelmemiş her şeye "tabiat"; maddî ya da mânevî olsun insan eliyle meydana getirilenlere ise "kültür" denilmektedir.[16] Bu bağlamda o, insanın hayatta kalmasında ve türünü devam ettirebilmesinde kendisinin yegâne avantajı konumundadır.[17]

Kültürün insan eliyle meydana gelmesi ve ona has olması; bir kazanımı, öğrenmeyi, alışkanlığı, tekrarı, genişlemeyi (yayılmayı) ve değişmeyi de ihtiva etmesi demektir. Zira insan, doğduğu andan itibaren daima başkalarına muhtaç konumdadır. Potansiyel olarak sahip olduğu tüm özelliklerin kendisinde tezahür edebilmesi eğitim, dolayısıyla kültür ortamını gerekli kılmaktadır. Yani insan, sürekli olarak eksikliğini tamamlayan ve ideal olana yönelen bir varlıktır. Eğitime ihtiyacı buradan kaynaklanmakta ve onun da ilk tabii halini kültür oluşturmaktadır. Bu noktada dil, belki de en önemli unsurdur. Çünkü kültürün bir model haline gelmesi insanın soyutlama kabiliyetine dayanır. Kelimeler, yani nesnelere ve ruhî/mânevî kavramlara verdiğimiz adlar bunu göstermektedir. Bu sayede insan zihni, iktisatlı hareket etme ilkesine istinaden, soyutlama yapar, her seferinde nesneleri tekrar tekrar tanımaktan, mânevî/ruhî bir ifadeyi tekrar tekrar düşünüp yakalamaktan kurtulur. Ayrıca bu şekilde örnekler ve kalıplar oluşturarak kavramlara, kelimelere, terimlere yani kültürün temel teorik/zihinsel ifade biçimlerine ulaşılır. Benzer şekilde davranışlar ve tavırlar da yine kalıp ve modeller vasıtasıyla bir süreç içerisinde oluşur. Şayet bunlar hem model olanın kendisi hem de başkası tarafından tekrar edilirse alışkanlık halini alır. Aksi halde tek bir vâkıa olarak kalır ve kaybolup gider. Alışkanlıklar da âdetlere, örflere, normlara ve değerlere dönüşme potansiyeline sahiptir. Bu sayede standartlaşır, modelleşir ve müesseseleşirler. Sonuçta da kültür ortaya çıkar ki öğrenme yoluyla geçiş ve devamlılık kazanıp gelenek halini alır ve varlığını sürdürür.[18] Böylece kültür, ortak bir hayat tarzı, ortak bir dünya görüşü, ortak davranış kalıpları ve ortak değer standartları anlamını kazanmaktadır. Fizikî beraberlikten ziyade ortak inançlara ve ortak düşünce tarzlarına dayalı mânevî bir birlikteliktir. Bu minvalde "din" de doğal olarak kültürün en temel birleştirici gücü olmaktadır. Çünkü teorik ve pratik kalıp ve modeller vasıtasıyla herhangi bir kültür üzerindeki en etkili top-

16 Sezen, *Kültür ve Din*, 35-37.

17 Bkz. Aydın, "Kültür Kavramı", 25.

18 Sezen, *Kültür ve Din*, 36-44. Dawson, "Kültür ve Din İlişkisi", 3.

lumsal farklılaşma toplum ile ilâhî olan arasındaki ilişkileri koruma fonksiyonu yüklenen uzmanlaşmış toplumsal yapılar ve kurumların gelişmesiyle olmuştur. Bu yapı ve kurumlar, toplumun eğitimi ile kutsal geleneğin korunmasının neredeyse değişmez sorumlularıdır. Çünkü "bir din ne kadar evrensel ve manevi olursa olsun, insan hayatı ve davranışı üzerinde daimi bir etkide bulunmak istiyorsa kültürde tecessüm etme ve kendini toplumsal kurumlara ve geleneklere bürüme sorumluluğundan asla kaçamaz." Mezkûr sorumluluğu Mısır ve Sümer'de tapınak rahipleri, eski Hindistan'da Brahman kastı, ortaçağ Hristiyanlığında ise ruhban sınıfı ve manastır tarikatları gerçekleştirmiştir.[19]

İslâm dini için ise durum şöyle özetlenebilir: Vahiy dini ile kültür ilişkisinde ilk iş, mevcut kültürün dinîleşmesidir.[20] Evrensel dinin başladığı kültürün ona intibak etmesi gerekmektedir. Bir sosyal müessese halini alacak olan dinin, diğer sosyal müesseseler ile örtüşmesi ve onları yönetir hale gelmesi lazımdır. Zira iman, iman olarak kaldığı sürece sadece ruhî/mânevî bir bağdır, yani psikolojiktir. Ancak psikolojik olanla sosyolojik olan arasında bir köprünün kurulması gerekmektedir ki temelde bu köprüyü kuran peygamberdir. Çünkü peygamber bir yandan vahye muhatap olmaktadır ve vahyin temsilcisidir diğer yandan da kültürün temsilcisidir, içinde büyüdüğünden onu tanıyıp bilmektedir. Bu minvalde vahiy dini, peygamberle sosyalleşip müesseseleşir.[21] Peygamberden sonra ise bu fonksiyon sadece dinî metinlere ve uygulamalara değil, mânevî bir yönü de olan figürlere ve kurumlara devredilmiştir.[22]

Bu nedenle son noktada bir "kültürü araştırmak belirli davranış ve tutumların arkasındaki ana metni görebilmekle mümkündür. Çünkü tüm davranış ve tutumların bir kültürel referansı vardır. Bir başka deyişle kültür araştırması bu referansların ortaya çıkarılması çabasıdır. Bir kültürden bahsetmek aslında belirli bir topluluğun günlük yaşamına hükmeden, ona yön veren değerlerden, norm ve kurallardan bahsetmektir."[23]

Diğer başlığımıza geçmeden önce özetleyecek olursak kültür, bir insan ürü-

19 Dawson, "Kültür ve Din İlişkisi", 4-10.

20 Bu dönemin zihniyetin teorik zeminini oluşturma/kurma aşaması olduğu âşikârdır. İslâm tarihinin Mekke devri ve o zaman diliminde nâzil olan vahyin mahiyeti de bunu teyit etmektedir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, "Kur'an Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası", *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 257-274. Bayram, *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru*, 135-152.

21 Sezen, *Kültür ve Din*, 67-68.

22 Dawson, "Kültür ve Din İlişkisi", 10.

23 Suavi Aydın, "Kültür Kavramı", 31.

nüdür, teorik ve pratik alanları vardır, öğrenmekle kazanılır, tekrar ve alışkanlıkla standartlaşır, yayılma ve değişme eğilimindedir, hem teorik hem de pratik alanda kalıp ve modellere ihtiyaç duyar, kalıplar ve modeller vasıtasıyla müesseseleşir. Din, kültürü dönüştüren ve inşa eden unsurların başında gelmektedir. Dinî metinler kültürel referanslar konumundadır. Önce kültürün dinîleşmesi, sonra da dinin kültürleşmesi kaçınılmazdır. Din, sözü edilen etkiyi önce peygamber, ondan sonra da mânevî yönü de bulunan figürler ve de kurumlar vasıtasıyla yapmaktadır.

2. Tasavvuf

İslâm düşünce tarihinde ya da Türk-İslâm geleneğinde sözü edilen figür ve kurumlardan bir tanesi de "mürşid/şeyh/evliya" ve "tekke/tasavvuf" olmuştur.

Dinî metinlerin/nasların yaşanan hayatla veya insan fiilleriyle doğrudan ilişkisini kuran yani onların yorumlanması işini üstlenen temel bilimler kelâm, fıkıh ve tasavvuf olmuştur. Fıkıh, insanın dış organlarıyla yaptığı fiillerin hallerini incelemektedir. Ancak insan fiilleri, dış organlarla yapılanlardan ibaret değildir. Bir de İslâm düşünürlerinin "kalbe" ait olduğunu beyan ettiği fiiller vardır. Onların da bir kısmı inançlar, bir kısmı da korku, ümit, hayâ, edep gibi kalbin halleridir. İnançlar kısmı kelâm ilmi tarafından ele alınır. Erken dönemde hem dış organlarla icra edilen fiillerle hem de inançlarla ilgili olmak üzere "fıkıh" kelimesi kullanıldığından kelâmı fıkıhtan ayırmak için ona "fıkh-ı ekber" denilmiştir. Kalbin halleri kısmı ise tasavvuf ilmine konu olmuştur. Tasavvuf, Allah'ı bilmenin ancak amellerle kalbi saflaştırma neticesinde Allah'ın o kulun kalbine tecelli etmesiyle gerçekleşeceğini söylemektedir. Sûfiler kelâm ve felsefenin kullandığı istidlâl yönteminin yanlış olduğunu değil, eksik olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre istidlâl süreci, kulun Allah'a yaklaşmasını engelleyen nefsânî âfetleri ortadan kaldırmadığından ve kalbi saflaştırmadığından şeylerin hakikatlerini olduğu gibi kavramakta yetersizdir. Bu minvaldeki anlayış ve yaklaşım hicrî ilk iki asırda daha çok "zühd" merkezli bir tavır olarak görünürken sonraki yüzyıllar içerisinde gerçek anlamda metafizik bir disipline dönüşmüş ve tasavvuf adını almıştır.[24] İlk sûfîlerle doğan; İbnü'l-Arabî, Mevlânâ ve Yûnus gibi şahsiyetlerle kemale ulaşan bu aşk felsefesi bilhassa Osmanlılar devrinde yaygınlık kazanmış, kültür hayatını ve zihniyetini derinden etkilemiştir."[25]

24 Türker, *Anlamı Tamamlamak*, 25-27. Ayrıca bkz. Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 115.

25 Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 200.

Esas itibariyle Türklerin kendi toplumsal ihtiyaçlarına uygun bir dindarlığı ifade eden[26] Türk Müslümanlığı, İslâm'ın farklı yorumları tarafından inşa edilmiştir ki aynı zamanda bunlar yukarıda ifade ettiğimiz "yorum alanlarına" tekabül etmektedir. Geniş kitlelerin İslâm yorumu diyebileceğimiz "halk İslâm'ı" bunların başında gelmektedir. Hem cami hem de tekke tarafından inşa edilmiş olmakla beraber daha ziyade tasavvufî etkilerin şekillendirdiği, mistik mahiyeti olan bir Müslümanlıktır ve güçlü bir evliya kültü zeminine oturmaktadır. İçerisinde hurafeler barındırır, ancak onları kitâbî İslâm'ın kalıplarını kullanarak bünyesine alır. Diğer İslâm yorumu Sünnîlik temelinde gelişen kitâbî İslâm, yani "medrese İslâm'ı"dır. Bu yorum, hukukî normların oluşmasında temel teşkil etmiş, hatta zamanla iyice fıkhın hâkimiyetine girmiştir. Üçüncü yorum ise "tekke İslâm'ı"dır. Medreseler kitâbî İslâm yorumunun üretildiği yerler olduğu gibi tekke ve zâviyeler de bilhassa 11. yüzyıldan itibaren tüm Müslüman ülkelerde ve Türk dünyasında mistik İslâm yorumunun temel kurumları haline gelmiştir. İkinci ve üçüncü yorum, birincisi üzerinde etkili olduğu gibi özellikle 13. yüzyıldan itibaren birbiriyle de iç içe geçmiştir. Yani birbirlerinden bağımsız olmayıp etkileşim halindedirler. Aralarındaki iletişim ya doğrudan sözlü ya da yazılı kanallarla gerçekleşmiştir. Sözlü temasların başında medrese mensuplarının cami ve mescidlerde yaptığı vaazlar ve cami dersleri gelir. Ayrıca bu tür dersler tekkelerde sûfîler tarafından da yapılmıştır. Yazılı etkileşim vasıtaları ise daha ziyade *Mesnevî* ve Şerhleri, *Muhammediyye*, *Ahmediyye*, *Envârü'l-âşıkīn*, *Müzekki'n-nüfûs*, *Kısasü'l-enbiyâ*, *Sîretü'n-nebî*, *Kara Dâvud* (*Delâilü'l-hayrât* şerhi), *Mızraklı İlmihal* gibi kitaplardır. Bu eserlerin odak noktası Kur'ân ve Hz. Peygamber'i merkeze alarak halkı bilgilendirmektir. Müellifleri de çoğunlukla tasavvuf ehli zevattır.[27]

Aralarındaki iletişim ve etkileşimin bir sonucu olarak tekke İslâm'ı, Müslümanlığın kelâm ve fıkıhla yorumlanan inanç ve toplumsal organizasyon boyutuna –bilhassa 13. yüzyıl Anadolu'sunda- vahdet-i vücûdcu tasavvufun zengin ve renkli düşünce boyutunu eklemiştir. Böylece "İslam'ın fıkıhla gelişen zahir ve kuralcı yanı, tasavvufun ruh dünyasına hitap eden insancıl ve hoşgörülü esprisiyle hem dengelenmiş, hem de zenginleşmiştir." ve bu zenginlik hem Selçuklu hem de Osmanlı dönemlerinde sanata, mimariye, edebiyata ve düşünceye yansımıştır. Böylece muazzam bir tasavvuf düşüncesi, bir bâtın ilmi ve zikredilen

26 Bkz. Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru* (Ankara: İsam Yayınları, 2021), 13.

27 Meselâ Osmanlı toplumunda el kitabı olan *Muhammediyye*'nin yazarı Yazıcıoğlu Mehmet ile *Envâru'l-âşikīn*'in yazarı Ahmed Bîcân, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin mürididir. Hacı Bayram da Somuncu Baba'nın mürididir ve Ekberiyye kolunun yani İbnü'l-Arabî düşüncesinin temsilcilerindendir. Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 29-30.

yansıma alanlarına paralel büyük bir kültür ortaya konulmuştur.[28] Bu noktada tasavvuf tek kurucu unsur değildir, ancak etkin alt başlıklardan bir tanesi olduğu da kesindir. Diğer taraftan tasavvufun etkinliği, âyet ve hadislerden müteşekkil dinî metinlerin yani dinin etkinliği demektir. Zira Osmanlı kültür ve medeniyetinde akıl, fikir ve gönlü yönlendiren temel saiklerin başında din yani İslâm gelmektedir. Ayrıca tüm yapı ve kurumlar içerisinde "dinî olmayan" şeklinde tavsif edebileceğimiz bir yapı yer almamaktadır. Bununla birlikte hem kurumların hem de o kurumlardaki kişilerin tasavvuf-tekke ile irtibatının olmaması da neredeyse söz konusu değildir.

2.1. Anadolu Coğrafyasında Tasavvuf

Bir yorum alanı olarak "tasavvuf"un bu fonksiyonu, toplumsal yapının tüm katmanlarına sirayet etmiş olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlamda Anadolu coğrafyasında tasavvufun yaygın ve kurumsal anlamda varlığı Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine tekabül eder. Biz bu başlık altında sözünü ettiğimiz yaygınlığın boyutlarını göstermeye çalışacağız ki tevarüs ettiğimiz kültür üzerindeki tasavvufî etkiyi görebilmek kolaylaşsın.

Esas itibariyle daha başlangıçta yani İslâm'ın Orta Asya'daki Türk toplulukları arasında yayılmasında dahi İslâm'ın mistik yorumu olan tasavvufun etkisi büyük olmuştur. İslâm Türkler arasında doğrudan doğruya Araplar vasıtasıyla olmaktan ziyade büyük ölçüde İranlılar kanalıyla ve mistik bir yorumla yayılmıştır. Arapların gayretleri ise daha çok siyasî ve askerî alanda cereyan etmiştir ve resmî İslâmlaşma politikası niteliğindedir.[29] Daha sonra fetihlerle beraber Anadolu'ya gelen dervişlerin bir kısmı gazâlara iştirak etmiş, boş ve tenha bölgelere yerleşip ziraat ve hayvancılıkla meşgul olarak oraların imar ve iskânına katkı yapmışlardır. Üstelik hudut boylarında kurulan zâviyeler orduların harekâtını da önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Bu sayede kendilerinin sadece zikirle meşgul kimseler olmadıklarını göstererek yöneticilerin güvenini kazanmış ve devlet tarafından himaye edilmişler, ancak idarecilerin yaptığı külliyetli ihsanlara da tenezzül etmemişlerdir. Böylece hem devlet adamlarının tasavvufa meyletmesi hem de idare ettikleri coğrafyaya yayılmaları için nutasavvıflara destek vermesi

28 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 58-66, 181. Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 337-339. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2021), 339-347, 373-380.

29 Bkz. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 35-38, 48-51.

kolaylaşmıştır.[30] Diğer yandan sûfîlerin seferler sırasında gönüllere nüfuz eden sohbetleri, fetih öncesi gördükleri rüya ve benzeri işaretlerle fethin kısa sürede gerçekleşeceğine dair müjdeli haberleri, orduları coşturmakla kalmamış askerî çevrelerin de tasavvufa karşı sevgi ve muhabbetini artırmıştır. Pek çok askerin tarikatlara intisap etmiş olması bunun açık bir göstergesidir."[31] Halkla ilişkileri ise daha ziyade onlara vaaz ü nasihatta bulunmak şeklindedir. Tekke ve zaviyelerde halka açık yapılan sohbetlerle dinî-tasavvufî meseleleri anlatmışlardır. Mûsiki ve ilâhiler eşliğinde yapılan zikirler de bir başka etkileyici unsurdur. Bunlar halkın gönlünü tasavvufa ısındırdığı gibi şeyhlerin devlet ricâli nezdindeki itibarlarını çoğu kez halkın menfaatleri doğrultusunda kullanarak idare ile halk arasında köprü vazifesi görmelerini sağlamıştır. Ayrıca bazı hastalıkları tedavi edebilmeleri, kendilerine vakfedilen arazilerden elde ettikleri mahsulü insanlarla paylaşmaları da halkın onlara güvenle bağlanmasını ve tekkeleri birer emin sığınak olarak görmesini kolaylaştırmıştır. Sûfîlerin halk lehine en önemli fonksiyonları ise yöneticileri her fırsatta âdil olmaya teşvik etmeleri ve zaman zaman da halka zulmeden idarecileri doğrudan sultana bildirerek adaletin teminine yardımcı olmalarıdır.[32] Aslında bize göre işin özü "alan el" değil de "veren el" olduklarını ispat etmeleridir. Bu durum, "tekkenin" nasıl konumlandırıldığı, hangi vasıflarla donanıp hangi usullerle hangi icraatları yaptığıyla bağlantılıdır.

Ayrıca tekkelerin ve dervişlerinin mezkûr hali yanında Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemine tekabül eden 13. ve 14. asırlar bugün bilinen tarikatların Mevlânâ, Hacı Bektâş-ı Velî, Bahâeddin Nakşibend, Ahmed Yesevî, Şehâbeddin Sühreverdî, Ömer Halvetî, Ahmed Rifâî, Abdülkādir Geylânî, Ebü'l-Hasen Şâzelî, Muînüddin Çiştî gibi kurucu pîrlerinin yaşadığı devirlerdir. Bu bağlamda Anadolu coğrafyasında etkin konumda bulunan tarikatlar da onları takip edenler tarafından tesis edilen Bayramiyye, Bektaşiyye, Halvetiyye, Kādiriyye, Mevleviyye, Nakşibendiyye, Rıfaâiyye, Zeyniyye olmuştur. Yeseviyye, Çiştiyye, Sühreverdiyye ve Kübreviyye tarikatları Anadolu'nun İslâmlaşmasında önemli görevler üstlenmiş olsalar da daha sonraları bu topraklarda tarikat olarak devam etmemiş ya

30 Devlet ricâlinin tarikatlara ilgisi ve intisabıyla ilgili bir örnek için bkz. Reşat Öngören, "Vefa Tekkesi ve Osmanlı'da Devlet Tekke-Medrese İlişkileri", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, haz. Şevket Kamil Akar (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 114.

31 Reşat Öngören, "Osmanlı'da Sûfilerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları", *Tasavvuf Kitabı*, haz. Cemil Çiftçi (İstanbul: Kitabevi, 2003), 193, 196-197. Ayrıca bkz. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam*, 305-313.

32 Öngören, "Osmanlı'da Sûfilerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları", 204-206. Ayrıca bkz. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 60-63.

da Yeseviyye'nin Bektaşîlik ve Nakşibendîlik içerisinde erimesi gibi diğer tarikatlar içerisine, bilhassa da Nakşibendîlik içerisine dâhil olmuşlardır.[33] Tüm bu tarikatların varlığıyla birlikte Osmanlı idaresi için ehemmiyet arz eden husus, kâmil bir şeyhin varlığıdır, mezkûr tarikatlardan hangisine müntesip olduğu değildir.[34] Ancak asıl itibariyle Osmanlı dönemi tasavvufunun ana hattını İbnü'l-Arabî ve Ekberî düşünce oluşturmuştur. Elbette Osmanlı dönemi tasavvufu ondan ve tasavvuf literatürü de ona ve takipçilerine ait eserlerden ibaret değildir. Ne var ki Dâvûd-i Kayserî'nin İznik medresesine müderris olarak tayini Osmanlı'da İbnü'l-Arabî tesirine giden yola döşenen ilk taş olmuştur. İbnü'l-Arabî düşüncesi onun mârifetiyle "insân-ı kâmil" merkezli bir tasavvuf haline gelmiş ve olgunlaşmıştır. Böylece İznik medresesinde İbnü'l-Arabî düşüncesine dayalı eğitim başlamış olmaktadır. Kendisini takiben Molla Fenârî, Kutbüddin İznikî, Abdullah İlâhî, Şeyh Bedreddin, Abdullah Bosnevî ve özellikle İsmâil Hakkı Bursevî ve benzeri isimlerin bu geleneğe mensup birer sûfî ve fakih olduğu hatırlandığında İbnü'l-Arabî düşüncesinin nasıl bir yorumla Osmanlı medreselerinde tedris edildiği ve Osmanlı entelektüel dünyasına nasıl bir zihniyet aşıladığı çok daha iyi görülmüş olacaktır. Daha sonraları bu eğitim hem Osmanlı sûfî çevrelerinde hem de İznik, Bursa ve Edirne gibi dönemin önemli şehirlerindeki diğer medreselerde yetişen bürokrat ve ulemâ içinde giderek köklü ve vazgeçilmez bir şekilde yerleşip gelenekselleşmiştir. Mezkûr medreselerde yetişerek Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisin farklı kademelerinde görev yapan ulemâ kanalıyla da Osmanlı devlet yönetim anlayışında resmiyet kazanmıştır. Netice itibariyle Osmanlı entelektüel dünyası yüzyıllarca bilinçli ya da bilinçsiz Ekberî düşüncenin çarkından geçmiştir.[35] Aslında Dâvûd-i Kayserî'nin İznik Medresesi'ne tayiniyle daha başlangıçta yapılan bu tercih Osmanlı toplumunda mutasavvıf-âlim/âlim-mutasavvıf tipinin yaygınlaşmasında önemli bir paya sahiptir.[36] Nitekim devletin ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî de ilmiyenin başı olmakla beraber Konevî'nin tasavvufî eseri *Miftâhu'l-gayb* üzerine şerh yazan Zeyniyye tarikatı mensubu, İbnü'l-Arabî'nin takipçisi ve birçok farklı tarikat silsilesinin kendisinde birleştiği merkez konumundadır.[37] Sonuçta dinî-tasavvufî bir kimliğe sahip olma oranı

33 Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 19-30, 116, 201-202.

34 Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 209. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam*, 273-277.

35 Bkz. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam*, 278-294.

36 Reşat Öngören, "Vefa Tekkesi ve Osmanlı'da Devlet Tekke-Medrese İlişkileri", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, haz. Şevket Kamil Akar (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 109.

37 Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 195-196. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Reşat Öngö-

şairler içerisinde % 90'lara varırken –ki bu şair ve mûsikişinaslar gibi sanatkârlar[38] için normal görülebilir- devletin şeyhülislâmı olmuş ulemâda da % 80'lere[39] ulaşmıştır.[40]

Ayrıca devletin yukarıda zikredilen minvalde bir tercihte bulunmasının tesiriyle de olsa gerek İbnü'l-Arabi'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* ve *Füsûsu'l-hikem* adlı eserleri âdeta tüm tarikatların ortak kitabı haline gelmiştir. Mevlânâ'nın *Mes-*

ren, "Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislam'ı Molla Fenârî'nin Tasavvufi Yönü", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Türkiye Yayınları, 2002), 11/114-119.

38 Aynı zamanda Karahisârî ve Yesârîzâde gibi hat sanatının büyük ustaları da tekke muhitinde yetişmiştir. İbrahim Baz, "Tasavvufun Tesir Halkası", *Tasavvuf*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 297.

39 Kuruluş yıllarında bir çiftçi gibi çalışarak toprakları verimli hale getiren sûfîlerin, daha sonraki devirde kendilerini bir kısım bilgi, sanat ve meslek dallarında geliştirmeye başladıkları görülmektedir. Ayrıca bu dönemde şeyhlerin çoğunlukla medrese çıkışlı oldukları ya da zâhirî ilimleri bir şekilde tahsil ettikleri de dikkat çekmektedir. Bu şekilde ilm-i zâhirle ilm-i bâtını cemettiği anlaşılan şeyhlerden saraya davet edilip "sohbet" ettirilenler, askerin mâneviyatını yükseltmesi için seferler sırasında "ordu şeyhliği"ne getirilenler, mûsikiye vâkıf olması sebebiyle "hünkâr imamı" olarak tayin edilenler, ilmî kudretinden dolayı şehzadelere "hususî muallim" yapılanlar, şeyhülislâm gibi "fetva verme" yetkisi tanınanlar, hatta "hekimbaşı" ve "müneccimbaşı" olarak vazifelendirilenler bulunmaktadır. Yine bu dönemde, muhtemelen Hurûfîler ve Kalenderîler gibi marjinal sûfî grupların dinî hükümler karşısındaki lâubali tutumları sebebiyle, çoğu mutasavvıfın şeriata bilhassa vurgu yaptığı ve şeriatsız tarikatın sıhhatli ve düzgün olamayacağı hususunu özellikle belirttikleri görülür. Bunun bir tezahürü olarak bazı şeyhler müridlerine şeriat ilimleri de denilen ilm-i zâhiri öğrenmelerini tavsiye etmiş, hatta tekkelerinde bu ilimleri bizzat okutmuşlardır. Bu ve benzeri faaliyetler neticesinde tasavvufî çevrelerde sıhhatli bir zâhir-bâtın/şeriat-tarikat dengesi oluşmuştur. Bu durumda sûfîlerin ilmiye mensuplarının karşısına bir takım sanatlara vâkıf, ilm-i bâtınla birlikte ilm-i zâhiri de bilen ve şeriattan taviz vermeyen bir kimlikle çıktıkları anlaşılmaktadır. Bu kimliğe sahip olmak onlara ilmiye mensupları ile daha kolay diyaloğa girme imkânını sağlamıştır. Böylece temasa geçtikleri ilim ehli kimseleri, mânevî dirayetleri, ilmî seviyeleri ve ikna kabiliyetleri ölçüsünde tekkelerine çekmeyi başarmışlardır. Öngören, "Osmanlı'da Sûfilerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları", 193, 198-203.

40 Bkz. Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 199-202.

nevî'si[41] ile Yûnus Emre'nin *Divan*'ı da bunlardan farklı değildir.[42] Ancak medrese mensupları, ilim ehli ve entelektüeller arasında bilhassa İbnü'l-Arabî'nin ve Mevlânâ'nın, göçebe nüfusun çok olduğu köylerde ve halk arasında ise büyük oranda Mevlânâ ve Yûnus Emre'nin etkisi daha yoğundur.[43]

2.2. Yorum Alanı Olarak Tasavvuf

Belli bir kültür tarafından üretilmemiş, "vahiy dini" olan İslâm hem evrenseldir, yayılma ve tüm insanlara hitap etme özelliği vardır hem de bir tebliğ edicisi bulunmaktadır. Dinamiktir, yani hem kültürü yönetip değiştirmesi hem yayılmacılığı hem de psikolojik ve sosyal hareketliliği söz konusudur. Kültürle birleştiği yerler vardır, ancak bir kültüre ait değildir. Zaten her kültüre hitap edebilmesi için tüm kültürlerin üstünde olması gerekir. İçine doğduğu Arap kültürü onun için hem bir taşıyıcı hem de bir/ilk sosyal laboratuvardır. Ayrıca dinin kültüre yönelmesi onun bir fonksiyonudur. Tabii olarak peygamberi olan bir din vahiyle başlar. Vahiy, Allah'ın; peygamber, kültürün temsilcisidir. Vahyi o kültüre aktarandır. Zira dinin hayata geçmesi için mezkûr vahiy ile kültürün birleşmesi, bütünleşmesi ve topluma mal olması lazımdır. Başlangıç itibariyle vahiy dininin, kültür yapısına kavuşmamış bir topluluğa gelmesi söz konusu olamaz ki peygamberlerin şehir halklarına gönderilmesi de bunu desteklemektedir. Aksi halde peygamberin o insanlara önce konuşmayı, hayatlarını idame ettirmenin yollarını öğretmekle işe başlaması gerekecektir. Ayrıca din ilk önce geldiği toplu-

41 Mesnevî'nin ilk etkisinin, eserin önsözünü şerh eden önemli âlim-mutasavvıflardan Molla Fenârî (ö.1431) ile başladığı söylenebilir. 1393'te Bursa kadısı, 1425'te de ilk Osmanlı şeyhülislâmı olan Fenâri, adı geçen şerhinde Mevlânâ'nın âlim ve sûfî kişiliğine, Mesnevî'nin de dinî ve tasavvufî ilimler açısından önemine dikkat çekmiştir. Onun bu tespitleri, bulunduğu konum itibariyle, Mevlânâ ve eserini gerek yöneticilerin gerekse ilmiye mensuplarının gündemine sokmuş olmalıdır. Bunun yanı sıra Mevlânâ'nın görüşlerinin toplumun hemen her kesiminde mâkes bulmasında esas itibariyle farklı tarikatlara mensup sûfîlerin gayretleri etkili olmuş görünmektedir. Zira kaynakların ifadesine göre Mevlevîlerle birlikte birçok tarikat ehlinin tekkelerinde ve camilerde yaptıkları vaaz ve sohbetlerinin temel kaynaklarından birini Mevlânâ'nın Mesnevî'si oluşturmakta ve bu sohbetler, özellikle cami ve mescidlerde geniş halk kitleleri tarafından takip edilmektedir. Reşat Öngören, "Mevlânâ'nın Osmanlı'ya Etkileri", *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mahmud Erol Kılıç vd. (İstanbul: Motto Project Yayını, 2010), 2/765-766, 769-772.

42 Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 33, 197-199. Ayrıca bkz. Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 199.

43 Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 340-343.

mun kültürüne yerleşecek, onunla başka topluluklara nakledilecektir. Örnekler, ilk geldiği kültür ortamında oluşacaktır. Çünkü vahiy dini ile kültür ilişkisinde ilk iş, mevcut kültürün dinîleşmesidir. Son noktada ise vahiy dini, kültürleşip gelenekleşmek durumundadır, hatta zorundadır.[44] Çünkü aksi durumda nesilden nesle aktarılması mümkün olamaz. Her an onu yeniden öğrenmek mecburiyeti hâsıl olur. Bu nedenle başlangıç aşamasındaki bilgi birikim, örnekler, modeller, tarih ve hatıra çok ehemmiyetlidir. Zira bu, o dinin ilk sosyal laboratuvarı, sosyal kaynağıdır. Dünya durdukça da bu ilk örnek grup, ilk sosyal kaynak önem taşıyacaktır. Oluşan ilk kadro sürekli başvurulacak olan anlam ve yorumların daima kendilerinden hareketle yapılabileceği bir örneklemdir. Çünkü peygamber onların arasındadır ve vahiy süreci onlar varken vuku bulmuştur. Evrensel dinin tabiatı yayılmak olduğundan vahiy dini, mezkûr süreci girdiği her toplumda yaşar. Tam da bu noktada sormamız gereken soru şudur: "davet ve yayılma, öz aynı kalarak nasıl gerçekleşecektir. İlk geldiği kültürle birleşmeye giden bir din nasıl sadece o toplumun sahiplenmeyeceği bir din olacak ve diğer toplumlara nasıl aktarılacaktır?"[45]

Hz. Peygamber döneminde vahiy ile onun muhatapları veya nas ile olgu/realite arasında herhangi bir açıklık söz konusu değildir. İnananlar cemaati bizzat ilâhî kelâmla birlikte ortaya çıktığından vahiy hem onları yönlendirmekte hem de onların durumuna göre nâzil olmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise hem vahiy hem de ona ait olan söz sabitesini koruduğu halde muhatapları ve muhataplar yönünden hali değişmeye başlamıştır. Henüz Hz. Ömer döneminde Suriye, Irak ve İran gibi geniş toprakların İslâm devletine katılması, vergi ve arazi hukuku, savaş esirlerinin durumu gibi pek çok meselenin, otoritesi salt vahiyden gelen nihaî bir karar mercii bulunmaksızın çözümlenmesini, diğer deyişle Kur'ân ve Sünnet'in yorumlanmasını gerektirmiştir. Öte yandan yeni fethedilen bölgelerde İslâmlaşmanın hızlanması, dinin nasıl ve hangi araçlarla anlatılacağının yanı sıra yeni toplumsal şartlarda nasıl yaşanacağı sorununu da gündeme getirmiştir.[46] Bu noktada ilk devreye giren dildir. Vahiy dininin, başlangıçta tebliğ edildiği kültüre dönüşmesi tabiidir, hatta zorunludur, demiştik. Ancak kavramlar ve dünya algımız kelimeleri aşkın olduğundan vahiyle gelen kavramlar

44 Bu bağlamda din ile kültür arasındaki ilişki daima iki yönlüdür. Hayat tarzı dine yaklaşımı, dinî tutum da hayat tarzını etkilemektedir. Çünkü insan hayatında önemli görülen her şey din ile ilişki içerisindedir. Zira hayat; dinî olanla, dinî emirler ve yaptırımlarla kuşatılmıştır. Dawson, "Kültür ve Din İlişkisi", 4, 12-13.

45 Sezen, *Kültür ve Din*, 60, 66-69, 74. Ayrıca bkz. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 58.

46 Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 15.

ilk geldiği kelimelerin ifade ettiği kültür sınırlarını aşmakta ve onlara bağımlı kalmamaktadır. Bu durum kelimeler ile kavram ve anlam arasında bir mesafe bulunması sebebiyledir. Bu yüzden vahyin geliş sebebinden başlayıp kelimelerin değişik diğer anlamlarına başvurarak açıklamalara yani tefsire gidilir. Metin, yayılacağı başka dil ve kültürlere aktarılacağı zaman bu ihtiyaç daha da artar. İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinde dil bilimlerinin öncelik kazanması da bunu teyit etmektedir. Elbette ilk sosyal laboratuvar olan Arap kültürünün içine doğan İslâm'ı tümüyle bu kültürün unsurlarından soyutlamak mümkün değildir. Aksi durumda anlaşılması ve nakledilmesi mümkün olamaz. Zira artık kültür, vahyin taşıyıcısı konumundadır.[47]

Bahis konusu ettiğimiz tarihî seyirde de görüldüğü üzere kültürün oluşabilmesi için geniş ve dar anlamda karmaşık bir toplumsallık şarttır. Toplumsallıkla birlikte zorunluluk arz eden bir diğer husus da yüksek iletişim olanakları ya da öğrenme edimidir. Çünkü her nesil yeni bir kültür icat etmez. Yine ifade ettiğimiz gibi burada toplumsal etkileşimi temin eden dildir. Dilin merkezinde de konuşma dili yer almaktadır. Konuşma dilinden başlayarak geniş bir tahayyül dünyası ve simgeler sistemi toplumsal etkileşimin kurucu öğesidir. Üstelik anlam üretme ve iletme sadece kullanılan dil vasıtasıyla da olmamaktadır. Kelime ve kavramlar yanında ritüel olarak gerçekleştirilen uygulamalar, sanat, hatta giyilen kıyafetler ve tüketilen besinler yoluyla da pek çok anlam üretilip iletilmektedir. Bu bağlamda düşünme biçimi de dâhil olduğu kültürel ve dilbilimsel aktivitelerden bağımsız değildir. Neticede bu kurucu öğelerin üzerine o topluma mensup bireylerin kabul ettiği, uyduğu ya da uyması beklenen değerler, normlar ve kurallar alanı inşa edilir.[48] İşte bu gerçeklik başta dil ve dille ilgili çalışmalar olmak üzere nasların derlenmesini ve yorumlanmasını içerecek şekilde naklî/şer'î ilimlerin ortaya çıkış sürecini ifade etmektedir.[49] Bu süreç beraberinde ilgili kurumların da teşekkülünü getirecektir. Çünkü bilhassa fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlerin zuhur etmesi; artık nasların olduğu gibi aktarımı değil yukarıda ifade edilen kuralların ve normların oluşum aşamasına geçilmesi demektir. Buradaki temel soru ise fıkhın ya da tasavvufun mezkûr katkıyı hangi zemin üzerinde ve nasıl gerçekleştireceğidir.

Biz bu gerçekliğin ilk asırlardaki rivayet usulünde tezahür eden tarihi akışta kendisini gösterdiği kanaatindeyiz. Nitekim Hz. Peygamber'den sâdır olan bir

47 Sezen, *Kültür ve Din*, 69, 87.

48 Suavi Aydın, "Kültür Kavramı", 27-30. Robert H. Lavenda – Emily A. Schultz, *Kültürel Antropoloji*, çev. Dilek İşler – Onur Hayırlı (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 64, 73-74.

49 Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak*, 18.

söz ya da fiilin muhataplar tarafından rivayet formunda aktarıldığı şüphesizdir. Ancak herhangi bir rivayetin teorik olarak sözlü ya da yazılı aktarımı devam ederken aynı rivayetin sahâbe uygulaması olarak da tezahür ettiğini görebiliyoruz. Tâbiîn neslinde ise aynı şekilde bir taraftan rivayetin aktarımı devam ederken diğer taraftan onun fetva formuna yani hukukî ya da ahlâkî bir norma dönüşmesi söz konusu olabilmektedir. Erken dönem musannef türü hadis kaynaklarında bahsettiğimiz akışı yansıtan örnekleri görmek mümkündür.[50] Böylece bir âyet ya da hadis hayatta tatbik edilen, tekrar edildikçe de bir zihniyet/kültür inşa eden hale gelmektedir. Sonrasında hukukî ya da ahlâkî bir norma dönüşmüş rivayeti bilmek, artık ya işin ehline ya da meraklısına kalmaktadır. Sonuçta hüküm (fetva/hukukî ve ahlâkî norm/kural) bilinmekte, sorulunca cevap olarak beyan edilmekte, hatta tatbik edilmekte ancak ihtiyaç hâsıl olmadıkça istinat ettiği rivayet ya da rivayetler zikredilmemektedir. Bize göre bu tarihî seyir, "yorum alanı" diye ifade ettiğimiz ve zamanla kurumsallaşacak olan yapıların esasını/temelini/mantalitesini oluşturmaktadır.

Beyan ettiğimiz "rivayet-uygulama-fetva" şeklindeki seyirde rivayetin bir hukuk/ahlâk normuna dönüşmesiyle sonuçlanan akış, tarihî süreç içerisinde "rivayet-tasavvuf/tekke-kültür" şeklinde de tezahür etmekte ve spesifik anlamda hukuk hariç[51] sosyal hayatın tüm veçhelerinde kendisini göstermektedir. Sonuçta ortaya çıkan kültürel norm çoğu kere artık rivayet olarak dahi bilinmemekte ancak tatbik edilmektedir. Bu da âyetlerin ve konumuz olması hasebiyle bilhassa hadislerin, kültürü tasavvuf üzerinden dolaylı olarak belirlemesi ve şekillendirmesi demektir. Böyle bir tercihin sebepleri ise ayrıca ele alınması gereken bahsi diğerdir.[52]

Tebliğimizin başından buraya kadar ifade ettiğimiz hususlar gerek kültü-

50 Örnek için bkz. Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdi el-Basrî, *el-Câmi'*, Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* içerisinde, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Hindistan: el-Meclisü'l-ilmî, 1403), 10/379-380 (No:19419, 19420, 19421), 10/380-381 (No: 19422, 19423, 19424), 10/391-392 (No: 19457, 19458, 19459, 19460, 19461). Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî İmam Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, nşr. Suûd İbrahim Muhammed el-Osmânî (Kuveyt: Mektebetü ehli'l-eser, 1434/2013), 33-34, 41 (No: 38, 53).

51 Hukuku dışarıda bırakma sebebimiz onun daha ziyade "rivayet-medrese-hukuk" akışıyla tezahür etmesine istinadendir. Bize göre "hukuk"un normatif ahlâk olduğu kabulünden hareketle (Bkz. Taha Abdurrahman, *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2020), 56-58.) mezkûr seyirdeki her iki akışın birleştirilerek "rivayet-tekke+medrese-kültür" şeklinde formüle edilmesi daha isabetlidir.

52 Bu konuda bazı değerlendirmeler için bkz. Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, haz. Ezel Erverdi-İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 25-29.

rün mahiyetine gerekse dinle olan ilişkisine dair beyanlar dikkate alındığında rivayetin hukukî, ahlâkî ya da kültürel bir norma dönüşmesinde kurumsal işleyişin yanında bir de yöntem ve usul meselesinin var olduğunu/olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Zira yorum alanında nitelik değiştiren dinî metin o haliyle kalır da yaygınlık kazanmazsa -kültürün mahiyeti gereği- kazandığı nitelikle pratik hayatta varlık gösteremeyecektir.

Yöntem ve usule taalluk eden unsurlar ise bizim tespitlerimize göre şöyledir:

1. Çok Tekrar: Kültürün temel ifade birimlerinden olan gerek kelime ve kavramlar gerekse de davranış ve tavırlar kalıp ve modeller vasıtasıyla bir süreç içerisinde oluşmaktadır. Şayet bunlar hem model olanın kendisi hem de başkası tarafından tekrar edilirse alışkanlık halini alır. Aksi halde tek bir vâkıa olarak kalır ve kaybolup gider. Alışkanlıklar da âdetlere, örflere, normlara ve değerlere dönüşme potansiyeline sahiptir. Yani standartlaşır, modelleşir ve müesseseleşirler.[53]
2. Birinci ile bağlantılı ve onun tamamlayıcısı olmak üzere "Görünür/Duyulur Kılmak": Gerek edebiyat, hat ve mûsiki gibi sanat dalları[54] gerekse de herkese ve her kesime hitap edecek şekilde telif edilen eserler bunu temin etmektedir. Burada hem edebiyatçıların hem sanatkârların ve hem de toplumun tamamına hitap eden eserleri telif edenlerin çok büyük oranda tekke menşeli olması basit bir tesadüf olmasa gerektir. Ayrıca genelde hat levhalarında yer alan hadisler üzerinden "hadisin sanatı oluşturması ya da geliştirmesi benzeri çıkarımlar yapılmaktadır. Ancak bizim kanaatimiz diğer sanat dalları gibi "hat" sanatının da rivayetleri görülür-duyulur kılmakta bir vasıta olarak kullanıldığı yönündedir.
3. İlk iki usulün de üzerinde etkinlik gösteren unsur ise "Sevgi-Muhabbet-Aşk" olmuştur: Bu olmadan tatbikatın varlığı, en azından kendi iradesiyle ve sürekli olarak gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir. Bu minvalde geleneksel zihin dünyasının merkezinde Hz. Peygamber'in

53 Sezen, *Kültür ve Din*, 43-44.

54 Tekkelerin sanat dallarıyla alâkası da bu bağlamda önemlidir. Zira tasavvuf-tekke kültürü hayatın her alanına sirayet etmiş olmakla beraber onun gayesi esas itibariyle "Allah adamı" ve "iyi insan" modelini yani ahlâkî kemali gerçekleştirmektir. Güzel sanatları geliştirmek; sanatkârlar, şairler, mûsikişinaslar yetiştirmek tasavvufî hayatın temel hedefi değildir. Ancak sanatkârların kendilerine en uygun melce ve sığınak olarak tekke ve zâviyeleri buldukları da inkâr edilemez. Zira tasavvuf kalp/gönül, duygu merkezli bir yaşam tarzıdır. Bu noktada güzel sanatların hepsiyle mutabık olmaktadır. Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 203.

olması, peygamber algısının da mezkûr temel üzerine inşa edilmesi doğal ve kolaylaştırıcı görünmektedir. Hatta hâsıl edilmek istenen muhabbetin önceki durakları olarak tekkede evliyaya muhabbet, medresede de ulemâya hürmet söz konusu olmuştur.[55] Rivayetin hukuk/ahlâk normuna dönüşmesinde etkili olan sahâbe uygulamasının temelinde yatan unsurların başında da bu husus gelmektedir.

Burada "Allah güzeldir, güzeli sever" rivayeti üzerinden ifadelerimizi daha somut hale getirmek istiyoruz. Medresede okunup, öğrenilip, belki ezberlenip geçilen bu rivayet daha ziyade tekkeyi kendisine tefsir/yorum alanı olarak bulmuştur. Zira Allah'ın "Cemîl" ismi, onun tecelli ediyor olması, bu tecellinin nerede zuhur edeceği, "cemâl" ve "cemâliyyet" kavramları ile mahiyetleri yoğun olarak tasavvuf mektebinin iştigal ettiği konulardır. Nitekim rivayet üzerine buralarda ortaya konulan yorumlar daha ziyade güzel sanatlar olarak kendisini göstermiş ve tekkeler bu anlamda birer sanat merkezine ve mektebine dönüşmüştür.[56] Bu ifadelerimizdeki tasavvufun ehemmiyetli konumu şu şekilde tahkik edilebilir: "Aynı dinî metnin medresede okunması neden orada aynı sonuçları doğurmamıştır?" Bu noktada "doğrudan dinden/dinî metinden 'sanat' ortaya çıkabilir mi?" sorusu da meselenin vuzuha kavuşturulması adına cevap beklemektedir.

3. Hadis

Kısaca Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrir, halkî ve hulkî vasıflarının yazılı metinlerini ifade eden hadis, buraya kadar beyan ettiğimiz süreçler neticesinde gerek oluşan kavramlar ile teorik planda gerekse de davranış ve tavırlarla pratik alanda ortaya çıkan kalıp ve modeller vasıtasıyla hukuk, ahlâk ve kültür normuna dönüşebilmektedir. Bu bağlamda kültürün "zihniyet", "düşünce biçimi", "gelenek" gibi terimler yerine kullanılması da sözü edilen gerçekliğe tekabül etmektedir.[57] Zaten tasavvuf, Müslüman toplumları yönlendiren, onların düşünce ve yorumlarına tesir eden, zihniyet ve anlayışlarının oluşmasında etkili olan cereyanlardan bir tanesidir[58] Çünkü o, bir dikey düşüncedir, tarih içerisinde yaşanan da bu düşüncenin tecrübe edilmesinden ibarettir.[59]

55 Bir değerlendirme için bkz. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 51.
56 Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 213-214.
57 Sezen, *Kültür ve Din*, 35-37.
58 Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 115.
59 Bkz. Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*, 196-197.

Bu nedenle "tasavvuf"un hem teorik zemini inşa eden eserlerde istinat ettiği hem de toplumun her kesimine hitap eden telifler aracılığıyla pratiğe dönüştürdüğü tüm rivayetler, ilgili oldukları konular esas alınarak tespit edilmelidir.[60] Bu eserler tetkik edilmeden Osmanlı insanının zihin dünyasını tahlil etmek, konumuz özelinde söylersek hangi rivayetlerin bilinip öğrenildiğini ve hayatın içerisinde tatbik edilen birer norma dönüştürüldüğünü görebilmek pek mümkün olmayacaktır. Ancak şu ana kadar yapılan her biri ciddi emek ürünü araştırmaların bahis konusu eserleri ve onlarda yer alan rivayetleri genelde "sıhhat" açısından değerlendirdikleri ve hadis tenkidi temelinde inceledikleri ya da sadece rivayetleri ve kaynaklarını tespit ettikleri görülmektedir.[61] Biz burada teorik kısma taalluk eden hususlara dair bazı rivayetlere ve değerlendirmelere ana hatlarıyla yer vereceğiz. İlgili başlıklardaki rivayetler ve ortaya çıkardığı sonuçlar ise müstakil birer inceleme konusu olacak mahiyettedir.

Bir zihniyetin teorik zemininde yer alan varlık-bilgi-değer üçlüsü dikkate alındığında tasavvufî düşüncenin de ciddi etkisiyle geleneksel anlayışta tüm sistemin hiyerarşik olduğu görülür. Çünkü aşağıda geleceği gibi Allah her şeyin kendisinden sudûr ettiği kaynaktır. Yani tüm varlıklar O'nun tecellisidir. Her şeyin Allah'tan sudûr ederek yayılması bir takım tabakalandırmaları beraberinde getirmiştir ki bu metafizik tavır da bazı rivayetlere istinat etmektedir.[62]

3.1. Varlık-Ontoloji

Bazı mitlere sahip olsa da her kültür metafiziğe sahip değildir. Metafizik olmadıkça da başka kültürlere geçiş mümkün olmayacaktır. Çünkü kültür yüksek inançlar meydan getiremez. Bu nedenle evrensel dinde imanın uyarıcı kaynağı kültür değildir. Kültürün imandaki tesiri sınırlıdır ve daha çok form görevi üst-

60 Bu eserler arasında İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin telifatı, *Mesnevî, Yûnus Divanı, Muhammediyye, Envârü'l-âşikīn, Müzekki'n-nüfûs* da vardır, tasavvufun önceki dönem kaynaklarından *Kūtü'l-kulûb, et-Taarruf, Tabakātü's-sûfiyye, Keşfü'l-mahcûb, Kuşeyrî'nin Risalesi, İhyâ, Kimya-i saadet, Minhâcü'l-âbidîn, Mişkâtü'l-envâr, Tezkiretü'l-evliyâ', Mantıku't-tayr, İlâhinâme, Pendnâme* ve benzeri kitaplar da vardır.

61 Bizim de burada kaynak olarak kullandığımız şu eserler bu minvaldeki çalışmalara örnek teşkil etmekle beraber ciddi emek ürünü oldukları da aşikârdır: Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: TDV Yayınları, 2020). Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012). Öncekilerden biraz farklı olmakla beraber bir başka örnek için bkz. Ali Yardım, *Mesnevi Hadisleri* (İstanbul: Damla Yayınları, 2008).

62 Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 406.

lenmektedir.[63] Bu nedenle de kurucu unsurun dinî metinler olduğu görülecektir.

3.1.1. Tevhid - Allah Tasavvuru

Tüm varlık algısı ve Allah tasavvuru temelde "aşk" kavramına istinat etmektedir. Bu kavram da esas itibariyle Allah'ın kendi zâtına olan muhabbetine ve zâtını kendisi dışındaki varlıklarda görmeyi murat etmesine karşılık gelmektedir. Bu anlayış için ise "Gizli bir hazineydim. Bilinmeyi istedim/bilinmeye muhabbet ettim" kudsî hadisi delil gösterilmektedir. Ancak yaratılışın hiyerarşik yapısına uygun olarak bahis konusu "aşk" ve "muhabbet" öncelikle Hz. Peygamber'in yaratılmasına sebeptir. Yani O, kendi nurundan "nûr-ı Muhammedî"yi yaratmıştır.

Aşkın sebebi ise güzelliktir. Bu nedenle "Allah güzeldir, güzeli sever" rivayeti bu noktada ikinci asıl kabul edilebilir. Rivayet, yaratıcının yani varlık hiyerarşisinin en tepesindeki kutsal varlığın güzelliğine atıf yaparak güzellik telakkisini hem nefsânî olmaktan kurtarmakta hem de pratik yansımalarına O'nu memnun ve razı etme hedefi koymaktadır.[64]

3.1.2. Nübüvvet – Peygamber Tasavvuru

Ontolojik hiyerarşide Allah'tan sonra gelen ve ilk yaratılan varlık odur. Hem beşer hem de ilâhi olanla bağlantı halinde ve en üstün müstesna bir konumdadır. "Sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım"[65] rivayeti hem bu bağlamda hem de yaratıp var etmenin aşk ve muhabbete istinaden başladığı yönündeki metafizik kabulde temel dayanaklardandır. Daha sonra ise onun müstesna konumunu teyit eden "İlk yaratılan şey benim ruhumdur/nurumdur", "Âdem ruh ile cesed/su ile çamur arasında iken ben peygamberdim", "Benim Allah ile öyle vaktim vardır ki Rabbimden başkası oraya sığmaz" gibi rivayetler ön plandadır.[66]

63 Sezen, *Kültür ve Din*, 69-71.

64 Bkz. Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 204. Ayrıca bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 121. Ayrıca konuyla ilgili tüm rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 96-98, 122, 128-130. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 386, 399-404.

65 Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 154, 158-159. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 411-412, 423.

66 Konuyla ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 103-104, 107, 122, 161-163, 168, 340, 359-360, 424. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 383-384, 413-416, 421-422.

3.1.3. Kâinat ve Eşya

Birinci başlıkla bağlantılı olmak üzere kâinat/âlem, okunması gereken tecelliler kitabıdır. Sevgilinin kendisini gösterdiği (tecelli ettiği) bir mazhardır. Aşkla ve aşkın sonucu var edilmiştir. Bu anlayış da yine "Gizli bir hazineydim. Bilinmeyi istedim/bilinmeye muhabbet ettim" ve "Sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım." rivayetlerine istinat ettirilmiştir.[67] Dikkat edildiğinde bu rivayetler üzerinden oluşturulan kâinat ya da eşya tasavvurunun, ona hükmetmek ve pervasızca kullanmak ya da tüketmek gibi telakkiler ortaya çıkarması pek mümkün görünmemektedir.

3.1.4. İnsan - İnsân-ı Kâmil - Velâyet

Sufîler, velâyeti nübüvvetin bir parçası olarak görmüşler ve onu bir bakıma devam eden nübüvvet şeklinde telakki etmişlerdir. Esas itibariyle Hz. Peygamber, insân-ı kâmilin en mükemmel örneğidir.[68] Daha sonra ise ashâb-ı kirâm gelmektedir: "Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız doğru yolu bulursunuz." Aynı şekilde "Yıldızlar gök ehlinin garantisidir. Onlar gidince tehdit edildikleri felâket ve âfetler semadakilerin başına gelir. Ashabım ise yerdekilerin garantisidir. Onlar gidince de tehdit edildikleri şey yerdekilerin başına gelir." "Ebû Bekir'in size olan üstünlüğü namaz ve orucunun çokluğu ile değil, bilakis gönlünde olan bir nur sayesindedir.", "Allah benim kalbime neyi ilka etmişse, ben de aynısını Ebû Bekir'in kalbine döktüm."

İnsan ise "zübde-i âlem" olması hasebiyle kâinat gibi tecelli mekânıdır. İrade sahibi olmasına istinaden bu tecellilerin zuhurunu talep etmesi gerekmektedir. "Kulumun benim zikrim ve taatimle meşgul olma hali fazlalaştığında; onun bütün gayret ve lezzetini zikrimde toplarım, bütün lezzet ve himmetini zikrimde toplayınca o bana âşık olur, ben de ona âşık olurum ve aramızdaki perdeyi kaldırırım. İnsanlar yanıldıkları zaman onlar yanılmazlar. Onlar, sözleri nebîlerin sözleri gibi tesirli olan kimselerdir. Onlar Allah yolunda gerçek kahramanlardır. Yeryüzündekilere bir ceza ve azap vermek istediğim zaman, onları görürüm ve yeryüzündekilere azap etmekten vazgeçerim.", "Allah'ın nice pejmürde, saçları dağınık, eski elbiseler içerisinde öyle kulları vardır ki kendilerine iltifat edilmez. Ancak Allah'a yemin etseler Allah onları yalancı çıkarmaz.", "Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı."[69] Rivayetlerin insana bakış ve toplumsal ilişkiler konusunda

67 Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 197.

68 Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 141-148, 155.

69 Konuyla ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 111-114, 187-188, 191-193, 237-238, 252, 341-342. Muhittin

inşa edeceği zihniyet/kültür meselesi bize göre ayrı bir incelemeyi gerektirmektedir. Ayrıca en çok rivayetin yer aldığı başlık olarak görünmektedir.

Tanıtılan insân-ı kâmilden bir istifade şekli de "râbıta"dır. Hz. Ebû Bekir Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın Rasûlü, her zaman hayalin gözümün önünde duruyor. Hatta kaza-i hacet anında bile yine sizi hayal ediyorum" demiş Hz. Peygamber de "hayal etme" dememiştir. Yine "İşlerinizde şaşkınlığa ve hayrete düştüğünüzde kabir ehlinden yardım isteyiniz" ve "Sâlihlerin anıldığı yere rahmeti iner." gibi rivayetlere atıflar yapılır.[70]

3.1.5. Ruh - Nefs - Şeytan

Ruh, ilâhî zatın rubûbiyetinin ortaya çıktığı nûrânî bir cevherdir. İnsanî ruh, ilâhî ruh ile beden arasında bir ara varlıktır. Yaratılış itibariyle Allah'ı tanıyıp O'nun kendisini yaratan olduğunu bilir. Fakat cesetle birleşince birçok etkilere maruz kalır. Neticede de mârifet ve kulluğu terk edebilir, çevrenin tesiriyle saflığı ve letâfeti bozulabilir. Onu asliyetine döndürmek ise zorlu bir gayreti gerektirir. Ruh saflaşıp benliğine dönünce nefs, kötü sıfatlarıyla ona teslim olur. Bunun gerçekleşmesi için nâfile ibadetler, zikir, teslimiyet ve murakabe gereklidir. Ruh, Allah'a ait bilginin yeridir. Hakikat ehline gayb âleminin açıldığı kapıdır. "Kendisinde varlığın bütün tecellileri bulunan küçük bir âlem olan insan bütün yönleriyle bilinince büyük âlemin bilinmesi daha da kolaylaşır. Kişi, neden ve niçin yaratıldığını bilmesi ve kendini tanıması oranında Allah'ı da bilir. Zira insan bir aynadır."[71] Bu noktada nefs-i emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne, râdıyye, merdıyye ve kâmile ayrımı ile tedrîcî bir eğitim esas alınmıştır. Savaştan dönen Hz. Peygamber "Küçük cihaddan büyük cihada döndük" buyurmuş ve büyük cihadı "nefs ile mücahede etmek" şeklinde tanımlamıştır. "Nefsini bilen Rabbini bilir.", "Nefsini kötüleyen kişiye ne mutlu.", "Allahım, göz açıp kapayıncaya kadar, hatta ondan daha kısa bir süre için dahi nefsime/nefsimle baş başa bırakma.", "Ölmeden önce ölünüz" gibi rivayetler de yine bu bağlamdadır.[72]

Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 430-434, 544-545, 623.

70 Konuyla ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 207-221, 320-321, 339, 347. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 386, 433, 444-445, 464, 476-477, 537.

71 Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 102, 111-119.

72 Konuyla ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 296-302, 344-345. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 508, 512, 539-540.

3.1.6. Kalp

Kalp, Allah'ın tecelli ettiği yer olduğundan Allah'ın huzuruna her türlü çirkinlik ve kötülükten uzak bir gönülle çıkmak, onu Allah'ın zikriyle imar ve tezkiye etmek gerekir. Sadece zâhir amellere önem verip kalbin amellerine ehemmiyet vermeyen kimse kurtuluşa eremez. Çünkü sâlih amel sadece bedenle yapılan/gerçekleşen bir şey değildir. İkisiyle beraber gerçekleşir. Kalbin saf hale gelmesi nefs tezkiyesi ile olur. Bu sayede kişi temiz bir ayna halini almış kalbiyle mârifetullaha vâsıl olabilir, hakikatin bilgisini elde edebilir. Sûfîlerin kalp dedikleri şey, filozofların "cüz'î akıl" dedikleriyle aynıdır ve Allah'ı ifade eden "küllî aklın" ayrılmaz bir parçasıdır.[73] "Ben yere göğe sığmam, ancak mümin kulumun kalbine sığarım.", "Kalp Allah'ın beytidir.", "Müminin kalbi Allah'ın arşıdır.", "Her şeyin cilâsı vardır. Kalbin cilâsı da Allah'ı zikretmektir.", "Bedende bir et parçası vardır. O iyi ve sağlam olursa tüm âzalar doğru olur, o bozuk olursa bütün âzalar bozuk olur. O et parçası kalptir." Kudsî hadis olmak üzere "Ben kalbi kırıklarla beraberim.", "Allah sûretlerinize ve mallarınıza değil, kalp ve amellerinize bakar" rivayetlerinin delil olarak kullanıldığı görülmektedir.[74]

3.2. Epistemoloji-Bilgi

Tasavvuf ehli nezdinde ilim, zâhir ve bâtın olmak üzere iki çeşittir ve bu ayrım ilk sûfîlerden itibaren mevcuttur. Buna bir de ilm-i ledün ilâve edilir ki kula Allah katından aracısız olarak öğretilen ilimdir.[75] Bu nedenle onları diğer gruplardan ayıran temel özelliklerin başında, bilgiye ulaşma ve hakikati elde etme konusunda benimsedikleri keşf metodu gelmektedir.[76] Keşfin en ileri boyutu ise mârifete tekabül etmektedir. Bu nedenle "Allah'ı gerçek mânada bilme (mârifet-i ilâhî) ve O'na gerçek mânada inanmanın da keşf yoluyla meydana geleceği vurgulanmış, bu konuda aklın yetersizliği üzerinde özellikle durulmuştur."[77]

---

73 Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 107-111.

74 Konuyla ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 313-314, 317-318, 321-326, 329, 428. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 524, 529-531.

75 Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 373, 385.

76 Ehl-i sünnet kelamcılarının "Akıl ilâhî hitabı anlamaya yarayan alettir" şeklindeki tarifi sûfîler tarafından da benimsenmiştir. Onlara göre aklın alanı madde âlemidir, mahalli de kalptir. Metafizik alanda ise akıl değil aşk geçerlidir. Zira akıl sınırlı olduğu için sınırsız ve müşahedeye dayalı bilgileri kavrayamaz. Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 104-105.

77 Öngören, "Ehl-i Sünnet'te Tasavvufun Yeri", 163-165.

Konuyla ilgili en çok başvurulan rivayetler ise şöyledir: "Kim bildikleriyle amel ederse Allah ona bilmediklerini öğretir, amelinde muvaffak kılar ve sonuçta kul cenneti hak eder.", "Müminin ferâsetinden sakının, çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar.", "Önceki ümmetlerde muhaddesler (kendisine ilham gelenler, gaybdan sesler işitenler) vardır. Sizdeki de Ömer b. Hattâb'dır." Ebû Hüreyre'nin ifadesiyle "Allah'ın Rasûlü'nden iki kap dolusu ilim aldım. Onlardan birini dağıttım. Ötekine gelince, eğer onu da dağıtsaydım benim şu boynum kesilirdi.", "İşitmek bizzat görmek gibi değildir."[78]

3.2.1. Mârifetullah

Tasavvufî düşüncede Allah, kâinat ve insan arasındaki ilişki son derece ehemmiyet arz eden hususlardandır. Aşağıdan yukarıya doğru seyreden bir bilgi edinme süreci söz konusudur. Yani her şey gibi o da hiyerarşiktir. Bu noktada en üstün bilgi en üsttekine ait olandır. "Bunu ifade için bazı sufiler 'Allah'a inanmak O'nun ulûhiyetini müşahede etmektir' demişlerdir. Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik sadedinde söylenen kelime-i şehadete 'Eşhedü' (ben görüyorum ki) ile başlanması da bu hususa işaret etmektedir... Bir çok sufinin keşifle ulaşılan imanı en üst seviyede görmesi, keşfi bilginin kişide yakîn/tatmin duygusunu hasıl etmesi sebebiyledir. Zira keşf halini yaşayan kimse vahiy ile bildirilmiş olan ve burhan ve delille ortaya konmuş bulunan dinin hükümlerini bizzat görür hale gelerek yakîne ermektedir."[79] Bu hususta en önemli rivayet şudur: "Kendini (nefsini) bilen Rabbini bilir." Ayrıca "Rahmandan bir cezbe ins ve cinnin ameline denktir."[80]

3.2.2. Zikir ve Zikir Meclisleri

Zikir, Allah'ı anmak, hatırdan çıkarmamak ve unutmamaktır. Zikrin hakikati, zikreden kişinin kendisinden geçip Allah'ın dışında her şeyi unutmasıdır. Dilin ve kalbin zikri olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisi dilin Allah'ı anmasıdır. Kalbin zikri ise sevilenin hakikatinin kalpte tasavvuru ve bu düşüncede yoğunlaşmasıdır. Zikir, Allah'ın haram kıldığı şeyleri yapacağı anda kişinin Allah'ı hatırlayıp vazgeçmesidir.[81] "... Kulum beni zikrettiğinde onunla beraber olurum.

78 Konuyla ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 407, 415-416, 423, 425, 430. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 453, 611-612.

79 Öngören, "Ehl-i Sünnet'te Tasavvufun Yeri", 166-167.

80 Hadisler için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 122, 490. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 638-639.

81 Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 137-138.

Eğer beni kendi nefsinde/içinde zikrederse ben de onu kendi nefsimde zikrederim. Eğer beni topluluk içinde zikrederse ben de onu ondan daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim.", "Allah Allah diyen biri bulundukça kıyamet kopmaz." Hz. Peygamber, "Cennet bahçelerine uğradıkça oralardan yiyiniz" buyurmuş, cennet bahçelerini de "zikir meclisleri/zikir halkaları" olarak beyan etmiştir.[82]

3.3. Ahlâk

Din ahlâkî olgunluk içindir. Ancak dinin mensubu olan herkes ahlâkî olgunluğa erişmiş değildir. Bu, ayrı bir çabayı gerektirmektedir. Tasavvuf bu noktada bir yol, yöntem ve usûl ortaya koymuştur. Ancak tasavvuf ehli olan herkesin bu kemâli elde edeceği de garanti değildir. İnsanın sınırsız istek ve arzularının frenlenmesi adına tevekkül, rıza ve kanaat eğitimi şarttır. Ahlâkın teorik zemini adına şu ve benzeri rivayetler ön plana çıkarılmaktadır: "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanınız.", "Büyüğümüze saygı göstermeyen, küçüğümüze merhamet etmeyen ve âlimlerimizin hakkını gözetmeyen ümmetimden değildir.", "Kişi arkadaşının dini üzeredir. O halde kiminle arkadaşlık ettiğine dikkat et.", "Kişi sevdiği ile beraberdir.", "Bir kavme benzeyen onlardandır.", "Dünyada bir yabancı ya da geçip giden bir yolcu gibi ol. Kendini kabir ehlinden say.", "Fakirlik medâr-ı iftiharımdır.", "Dünya sevgisi bütün hataların başıdır.", "Dünya bir leştir, peşinden koşanlarsa köpeklerdir.", "İnsanlar uykudadır, öldüklerinde uyanırlar."[83]

Sonuç

Hadisin kültürel öğelere dönüş(türül)mesi süreci, bunun gerekliliği ve mahiyeti hususu, konuyla ilgili mevcut araştırmalar dikkate alındığında meselenin ihmal edilen boyutları arasında yer almaktadır. Mezkûr vasat göz önünde bulundurulunca bahsettiğimiz dönüşümün günümüz şartlarında nasıl gerçekleştirileceğine dair önerilerde bulunmak hayli zorlaşmaktadır. Bu nedenle öncelikle ilgili başlıkların teşhis ve tetkikinin yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Esas itibariyle bizim vurgulamak istediğimiz husus da bundan ibarettir.

Tarihî tecrübe dikkate alındığında bize göre dinin toplumsal hayatta etkin

82 Hadisler için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 123, 443

83 Konuyla ilgili rivayetler ve değerlendirmeleri için bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 254-255, 261-262, 287-289, 348, 504-505, 516, 530. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 471, 552-555, 560-563, 567-568.

ve hâkim konuma gelebilmesi için dinî metinlerin kültürel normlara dönüşmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bu başarılamadığı sürece –bugün de tecrübe ettiğimiz üzere- onun sürekli ve tekraren her nesil ve tüm toplumsal kesimler tarafından kitâbî bir şekilde öğrenilmesini telkin etmek bir zorunluluğa dönüşmektedir. Ancak bu yöntemin istenilen müspet neticeleri hâsıl ettiğini söylemek bize göre pek mümkün değildir. Ayrıca bu aşamada her bir Müslümanın dinî metinler ile doğrudan temas etmesi de istenen sonuçları vermemekte, hatta herkesin birer yorum alanına dönüşmesine destek olunmaktadır.

Bahsettiğimiz kültürleşme sürecinin temini adına görev yapacak yorum alanlarının varlığı ve birbirleriyle senkronize hareket edebilmeleri de bir başka zarûrettir. Tarihî süreçte etkin konumdaki yorum alanlarının yani medrese ve tekkenin zikredilmesi "yorum alanı" dediğimiz ara yapılara vurgu yapabilmek içindir. Yoksa mezkûr yapıların aynıyla tekrar inşa edilmesi talebi değildir.

Ayrıca tüm sanat dallarının tespit ve tercih edilecek yorum alanlarıyla bağlantılı olarak zikredilen süreçlerde –bilhassa görünürlüğün temini adına- birer vasıta olarak kullanılması, olumlu sonuçlar doğurduğu tecrübe edilmiş bir başka hakikattir.

Bize göre tüm bunların yokluğu ya da senkronize hareket ederek ortak bir dil inşa edememeleri "müşterekliği" ifade eden kültürel yapının oluşamaması demektir. Üstelik içerdeki mezkûr eksiklik, dışarıdan gelen ve yıkıcı nitelikleri hâiz unsurlarla birleştiğinde daha da karamsar bir tablonun teşekkülüne sebep olacaktır/olmaktadır.

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Aclûnî. *Keşfu'l-Hafâ'*. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindâvî. 2 Cilt. b.y., el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/200.

Aydın, Suavi. "Kültür Kavramı". *Antropoloji*. ed. Handan Üstündağ-Aydın. 23-47. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 4. Basım, 2010.

Bardakçı, M. Necmeddin. *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2016.

Bayram, Fatih. *Modern Dönem Peygamber Tasavvuru Reşid Rıza Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Baz, İbrahim. "Tasavvufun Tesir Halkası". *Tasavvuf*. ed. Kadir Özköse. 293-300. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2020.

Çalışkan, İsmail. "Kur'an Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası". *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*. 257-274. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Davutoğlu, Ahmet. *Alternatif Paradigmalar*. İstanbul: Küre Yayınları, 2.Basım, 2018.

Dawson, Christopher. "Kültür ve Din İlişkisi". çev. M. Ali Kirman. *Kültür ve Din*. ed. Mehmet Ali Kirman – Abdullah Özbolat. 3-17. Adana: Karahan Kitabevi, 2. Basım, 2019.

Ebû Dâvud es-Sicistâni. *el-Merâsil*. thk. Abdülaziz İzzeddin es-Sîrvân. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1986/1406.

Ebû Yûsuf, Ya'kūb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *el-Âsâr*. nşr. Suûd İbrahim Muhammed el-Osmânî. Kuveyt: Mektebetü ehli'l-eser, 1434/2013.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Garibü'l-Hadis*. thk. Abdullah el-Cebûrî. 3 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-Âni, 1397.

Kara, İsmail. *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Kara, Mustafa. *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2010.

Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*. nşr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Kılıç, Mahmud Erol. *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I*. İstanbul: Sûfi Kitap, 2016.

Kutlu, Sönmez. *Türkler ve İslam Tasavvuru*. Ankara: İsam Yayınları, 4. Basım, 2021.

Lavenda, Robert H. – Schultz, Emily A. *Kültürel Antropoloji*. çev. Dilek İşler – Onur Hayırlı. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2019.

Mahcupyan, Etyen. *Zihniyet Yapıları ve Değişim*. İstanbul: Patika Yayınları, 2000.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Ezdi el-Basrî. *el-Câmi'*, Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* içerisinde. thk. Habiburrahman el-A'zamî. Hindistan: el-Meclisü'l-ilmî, 1403.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları, 17. Basım, 2021.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Selçuklular, Osmanlılar ve İslam*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2020.

Öngören, Reşat. "Anadolu Tasavvuf Geleneği". *Tasavvuf*. ed. Kadir Özköse. 268-292. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2020.

"Ehl-i Sünnet'te Tasavvufun Yeri". *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*. ed. Muhmut Kaya vd. 157-172. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2006.

"Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislam'ı Molla Fenârî'nin Tasavvufi Yönü". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 11/114-119. Ankara: Türkiye Yayınları, 2002.

"Vefa Tekkesi ve Osmanlı'da Devlet Tekke-Medrese İlişkileri". *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*. haz. Şevket Kamil Akar. 109-119. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2004.

"Mevlânâ'nın Osmanlı'ya Etkileri". *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mahmud Erol Kılıç vd. 2/765-772. İstanbul: Motto Project Yayını, 2010.

Sezen, Yümni. *Kültür ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

Taha Abdurrahman. *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2020.

Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. haz. Ezel Erverdi - İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 17. Basım, 2020.

Türker, Ömer. *Anlamı Tamamlamak*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2020.